

‘Ik ben moe en heb honger..’

Ter nagedachtenis aan Jopie Cabri, mijn moeder
(Johanna Francisca Henriëtte Cabri,
Amsterdam 22 september 1924 – Purmerend 18 november 2017)

Bas van der Plas

‘Ik ben moe en heb honger...’

Ostarbeit – een documentaire

NARVA – ST. PETERSBURG 2019

Titel: 'Ik ben moe en heb honger...'

Ostarbeit – een documentaire

© 2019 Bas van der Plas/INSUDOK

Eerste druk: september 2019

Uitgegeven door: INSUDOK, Narva – St. Petersburg – Amsterdam

<http://www.czarina.nl/petersburg/insudok/index.htm>

email insudok@gmail.com

ISBN: 978-90-765-3900-3

NUR: 680 906

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

www.bestelmijnboek.nl

Inhoud

DEEL 1

Inleiding	9
Hoofdstuk 1 Op weg naar een onzekere toekomst	15
Hoofdstuk 2 ‘Ze moeten onder voortdurende bewaking staan’	29
Hoofdstuk 3 Met wreedheid en harde consequenties	45
Hoofdstuk 4 Een leven geregeld in voorschriften	61
Hoofdstuk 5 ‘De Rus was en zal een varken zijn...’	69
Hoofdstuk 6 Arbeid en nationaal-socialisme	85
Hoofdstuk 7 Krijgsgevangenen: ‘vernietiging door arbeid’	97
Hoofdstuk 8 Laat de Duitsers ons volk niet in slavernij brengen	109
Hoofdstuk 9 ‘Sabina vind ik een mooie Duitse naam...’	119
Hoofdstuk 10 ‘Zorg dat je niet doodgeschoten wordt’	137
Hoofdstuk 11 Als ‘collaborateur’ terug naar het Vaderland	147
Hoofdstuk 12 Erkenning van verantwoordelijkheid	163
Hoofdstuk 13 Oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid	173
Bijlage: Interview met Tatjana Janssen	179
Verantwoording	187
Dankbetuiging	188
Foto’s en literatuur	189

DEEL 2

Pavlovskaja 414-3	193
-------------------	-----

“My life is mine and the light did shine

‘til the guns they did go through me

So now I shall never fall

Ideals of peace are gold which fools have found

Upon the plains of war

I shall destroy them all”

Sandy Denny, ‘John the Gun’, 1971

DEEL 1

Ostarbeit, een documentaire

Inhaber ist nur zum Zwecke der
Arbeitsverrichtung zum Verlas-
sen der Unterkunft berechtigt.

Владельцу сего разрешается выход из
помещения единственно ради работы.

Arbeitskarte

für Arbeitskräfte

aus Altsowjetruss. Gebiet

Ukreiner-Volkstum

linker Zeigefinger

Raum für Fingerabdrücke

rechter Zeigefinger

Vor- und Zuname

Inleiding

Voor de eerste keer werd de term Ostarbeiter¹ geïntroduceerd op 20 februari 1942 door het Reichssicherheitshauptamt (RSHA), de Veiligheidsdienst uit de nazitijd, in een document met algemene richtlijnen voor het werven en inzetten van arbeidskrachten uit de bezette gebieden van de Sovjet-Unie. Er werd deze definitie van Ostarbeiter gegeven: *“In de hoedanigheid van arbeidskrachten uit de oude Sovjet-Russische regio's wordt beschouwd de arbeidskracht die al is geleverd of zal worden geleverd uit de voormalige Sovjet-Russische regio's, met uitzondering van de voormalige staten Litouwen, Letland, Estland, het district Białystok en district Lvov”*. Het document was ondertekend door Reinhard Heydrich². Tot Ostarbeiter rekende hij mensen die tot 22 juni 1941 op het grondgebied binnen de grenzen van de Sovjet-Unie woonden. Dit wordt niet alleen aangegeven door de toewijzing van een afzonderlijke categorie aan de Baltische staten, de regio's Białystok en Lvov, maar ook door het begrip “voormalig Sovjet-Russisch”.

Op 25 maart 1944 werd een nieuwe verordening van de Raad van Ministers over de verdediging van Duitsland aangenomen met betrekking tot de behandeling van Ostarbeiter, waarin het begrip Ostarbeiter als volgt werd geïnterpreteerd: *“Ostarbeiter zijn arbeiders van niet-Duitse nationaliteit uit het Reichscommissariaat Oekraïne, het generale district Belarus of de aangrenzende provincies Letland, Litouwen en Estland, die na de bezetting van deze gebieden door de Duitse Wehrmacht worden ingezet voor werk in het Reich”*.

1) Voor Ostarbeiter en andere Duitse begrippen zie de verantwoording aan het einde van dit boek

2) https://nl.wikipedia.org/wiki/Reinhard_Heydrich

In de militaire plannen van Duitsland werd de Sovjet-Unie, ondanks het vriendschapsverdrag van 1939, beschouwd als de grootste vijand. De gevechtskracht van het Rode Leger werd door het oppercommando van de Wehrmacht als extreem laag beoordeeld. Er werd aangenomen dat de overwinning in de oorlog tegen de Sovjet-Unie in korte tijd zou worden bereikt. De Duitse economie was in de zomer van 1941 volledig gericht op de toekomstige uitbreiding van de hulpbronnen en de terugkeer van soldaten na een snelle overwinning op de Sovjet-Unie. De werkelijkheid bleek anders. Uiteindelijk moesten er miljoenen dwangarbeiders en arbeidsters worden aangevoerd om de Duitse economie draaiende te houden.

In 2014 verscheen mijn boek “*Ostarbeit - Sovjetslavinnen voor nazi-Duitsland*”. Het boek was het resultaat van een aantal jaren onderzoek, veel reizen, maar vooral van een aantal emotionele ontmoetingen met direct betrokkenen. De presentatie bij de Amsterdamse boekhandel Pegasus op 23 september van dat jaar was een groot succes, vooral door de aanwezigheid van een aantal kinderen van Russische moeders (een film hierover staat op YouTube). Ik moet daar nog vaak aan denken. Omdat ik voor het boek *Ostarbeit* meer materiaal had verzameld dan ik kon publiceren is dit een zelfstandig vervolg, dat wil zeggen dat dit boek gelezen kan worden zonder kennis te nemen van het eerste boek *Ostarbeit*. Ook na publicatie van het eerste boek bleef ik doorgaan met materiaal verzamelen, mede doordat de publicatie mij een aantal nieuwe contacten en nieuwe informatie opleverde.

Zo werd het boek opgenomen in de bibliotheek van de Universiteit van Tartu, waarop iemand mij om meer informatie vroeg, maar mij ook van meer informatie voorzag. Hetzelfde gebeurde nadat het boek terecht was gekomen bij het Oorlogsmuseum in Sinimäe (Estland), waar ik al eerder waardevolle informatie had ontvangen.

In Krasnodon is het museum van de Jonge Garde gevestigd (een verzetsgroep uit de Tweede Wereldoorlog) en voor mijn eerste boek *Ost*-arbeit had ik hier veel contact met de directeur van het museum, Anatolij Nikitenko. In oktober 2016 wil ik hem nog eens op gaan zoeken, maar tref buiten het museum al een herinneringsplaquette aan waaruit blijkt dat hij in oktober 2014 is overleden. In het museum word ik echter hartelijk ontvangen door zijn opvolgster, Natalja Ivanovna Nikolaenko, die eerder adjunct-directrice was. In de grote ontvangsthall van het museum van de Jonge Garde sta ik weer oog in oog met het prachtige en immense mozaïek, sovjetrealisme met een voorstelling van stoere arbeiders met gebalde vuisten. Het personeel van het museum heeft twee jaar geen salaris gekregen en ook het museum zelf was ontdaan van elke overheidssubsidie. Nu begint de situatie zich weer te normaliseren en bezoeken schoolklassen uit de LNR, de afgescheiden Volksrepubliek Loegansk in het oosten van Oekraïne, het museum om de lessen van de Tweede Wereldoorlog te leren terwijl ze zelf nog in een omstreden gebied wonen waar ieder moment weer opnieuw de oorlog kan losbarsten... het cynisme van de geschiedenis is nooit ver!

Krasnodon was oorspronkelijk een stad in het oosten van Oekraïne. Dat is het gebied waar ik voor mijn eerste boek veel contacten had opgedaan en een aantal van deze mensen wilde ik ook nog eens bezoeken, niet in de laatste plaats vanwege de emoties die wij deelden. Ik ga op weg van de grens van de Russische Federatie naar de grenspost van de LNR, de Volksrepubliek Loegansk. Dit is dus niemandsland. Met een Russisch paspoort kom je gemakkelijk de grens over, maar met een Nederlands paspoort moest ik mij melden in het kantoor van de kapitein van de grenscontrole. Omdat ik op eigen gelegenheid naar de LNR wilde en door niemand was uitgenodigd (die zou mij dan bij de grens moeten opwachten) moest ik een enquêteformulier van 3 pagina's invullen met persoonsgegevens, waar ik heen wilde, hoe lang

ik in de LNR wilde blijven, of ik contacten met separatisten en terroristen heb, hoeveel geld ik bij me heb, enzovoort. De procedure om de grens met de LNR over te kunnen steken duurde ongeveer een uur.

Vlak voor de grens met de LNR stond nog een schutterspost die gebruikt was toen hier aan de grens de strijd tussen het Oekraïense leger en de separatisten om controle over de grens in volle hevigheid woedde. Hier begint nu de LNR, op het grote bord het wapen van de republiek en de tekst Луганская Народная Республика (Volksrepubliek Loegansk).

Op de plek waar vroeger op het douanegebouw het woord Oekraïne stond staat nu de afkorting LNR als naam van de republiek. Voorbij de grens wordt eenieder die de grens heeft kunnen passeren met een groot bord welkom geheten in de LNR. Dit is de plaats Izvarino en daar kan je gemakkelijk openbaar vervoer vinden naar allerlei plaatsen in de LNR en naar de Volksrepubliek Donetsk (DNR).

Mijn eerste bezoek is echter aan het museum in Krasnodon. Directrice Natalja Ivanovna Nikolaenko vertelt mij over het overlijden van Anatolij Nikitenko en ik vertel haar over onze samenwerking rond het boek. Nikitenko had mij van veel materiaal voorzien, een aantal illustraties in het boek zijn uit zijn museum afkomstig. Maar ook Natalja Ivanovna kan mij veel vertellen over de deportatie van sovjetslaven en slavinnen naar nazi-Duitsland en zij merkt op dat ze het jammer vindt dat er in het boek alleen over de slavinnen geschreven wordt. Het zou volgens haar ook moeten gaan over mannen die weggevoerd werden en over krijgsgevangenen van het Sovjetleger, die ook werden ingezet als dwangarbeiders. Maar ze brengt nog een ander interessant punt ter sprake: de kinderen van Ostarbeiterinnen die in Duitsland werden geboren, na afloop van de oorlog in de Sovjet-Unie aankwamen en daar met tal van problemen en vooroordelen werden geconfronteerd. Ze

geeft mij de namen van enkele van die kinderen die haar bekend zijn en zegt toe deze mensen te benaderen met de vraag of zij mij wellicht te woord willen staan.

Eind september 2018 reisde ik met de hogesnelheidstrein Sapsan van Sint-Petersburg naar Moskou, waar van 14 september tot 14 oktober in het Gilyarovsky Centrum een tentoonstelling werd georganiseerd over Ostarbeiter in het Derde Rijk, waar foto's, documenten en fragmenten van memoires uit het archief van Memorial werden getoond. De tentoonstelling was het resultaat van het werk van schoolkinderen in Moskou en studenten die zich ertoe verbonden hebben het grootste archief van documenten van Ostarbeiter dat in het bezit is van Memorial te beschrijven en te digitaliseren.

Aan het eind van de jaren tachtig werd een taboe op de discussie over het onderwerp 'Dwangarbeid in Duitsland' uit de weg geruimd, voor het eerst was er ook sprake van compensatie aan voormalige Ostarbeiter uit Duitsland. En op zoek naar erkenning en gerechtigheid stuurden vele mensen brieven met een verhaal over hun lot aan de organisatie Memorial die hiertoe had opgeroepen. Uit de honderdduizenden brieven die in de jaren 1990-1991 werden ontvangen, ontstond een indrukwekkend archief over de geschiedenis van dwangarbeid. En bijna 30 jaar later heeft een groep schoolkinderen in Moskou zich verplicht om dozen met meer dan 14.000 documenten te rubriceren. Bijna het volledige archief werd gedigitaliseerd en de meest aansprekende foto's en documenten werden gebruikt voor de tentoonstelling, die de titel "*Postscriptum*" kreeg. De meeste van deze materialen werden voor de eerste keer getoond.

Tijdens het bezoek aan Moskou had ik een aantal gesprekken met medewerkers van Memorial, wat mij weer een aantal nieuwe contacten en ideeën opleverde. Voor het eerste boek over Ostarbeit had ik al

ruim geput uit het materiaal dat Memorial had verzameld. In de gesprekken kreeg ik ook steeds de suggestie, net als ik al van Natalja Nikolaenko in Krasnodon had gekregen, om een bredere beschrijving van Ostarbeit te publiceren, dit niet alleen te beperken tot de Ostarbeiterinnen die in het eerste deel centraal stonden. Daarom in dit vervolg van Ostarbeit niet alleen nog meer getuigenissen van vrouwen uit de Sovjet-Unie die voor dwangarbeid naar nazi-Duitsland werden gestuurd, maar ook aandacht voor een bredere groep slachtoffers van oorlog en ellende.

Nieuwe contacten en reacties van lezers van *Ostarbeit* leverden mij nieuwe informatie en nieuwe ideeën op. Eén van die ideeën was om op basis van de herinneringen en dagboeken van Ostarbeiterinnen een novelle te schrijven, op waarheid gebaseerd, die een beeld geeft van de manier waarop onschuldige slachtoffers van dwangarbeid hun leven ingrijpend zagen veranderen. Dat leidde ertoe dat dit boek uit twee delen bestaat. Het eerste deel is een documentaire met een aantal hoofdstukken over een breed scala aan onderwerpen die met Ostarbeit te maken hebben en het tweede deel een gedramatiseerde beschrijving van het leven van een Ostarbeiterin. Ik hoop dat ook dit boek een bijdrage zal leveren aan meer kennis van en begrip voor een ondergesneeuwd hoofdstuk uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog: dwangarbeid door de bevolking van de voormalige Sovjet-Unie ten behoeve van de Duitse nazi's.

Bas van der Plas

Narva – Sint-Petersburg, mei 2019

HOOFDSTUK 1 | Op weg naar een onzekere toekomst

Toen op 1 september 1939 de Duitse troepen zonder oorlogsverklaring de grens met Polen overstaken, had een deel van de Duitse bevolking nog de hoop dat de westerse mogendheden na onderhandelingen de situatie zouden tolereren, zoals eerder met Tsjecho-Slowakije gebeurd was. Maar Groot-Brittannië en Frankrijk stuurden een ultimatum naar Duitsland dat zij onmiddellijk Polen moesten verlaten. Hier werd geen gehoor aan gegeven en op 3 september verklaarden Frankrijk en Groot-Brittannië de oorlog aan Duitsland. De Tweede Wereldoorlog was begonnen.

Veel Duitse mannen werden gemobiliseerd en naar het front gedreven, waardoor in bedrijven een tekort aan arbeidskrachten ging ontstaan. Bij het aan de macht komen van de NSDAP, de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij, in 1933 was de hoge werkloosheid in Duitsland nog een van de grootste problemen, maar die situatie had zich in de jaren daarna aanmerkelijk gewijzigd. Door een reeks maatregelen, onder meer veel opdrachten voor de industrie in het kader van de oorlogsvoorbereidingen en de inwerkingtreding van de *Reichsarbeitsdienst* (RAD), een organisatie die was gericht op het terugdringen van de werkloosheid, ontstond er juist een gebrek aan arbeidskrachten waarin de arbeidsmarkt niet meer kon voorzien. Ook in de landbouw was een groot tekort aan arbeidskrachten, omdat in de periode 1933-1939 ongeveer 20% van de landarbeiders overstapte naar de industrie.

Door de Duitse inval in Polen ontstonden er mogelijkheden om in het tekort aan arbeidskrachten te voorzien. Poolse soldaten die krijgsgevangen waren gemaakt werden naar Duitsland overgebracht en daar geïnterneerd in kampen, waarna ze te werk werden gesteld als dwangarbeiders. In eerste instantie vooral in de landbouw en bij grondwerk-

zaamheden, later ook in de bouw en de industrie. In totaal werden er uit Polen 300.000 krijgsgevangenen overgebracht naar Duitsland die in een van de vele *Stalags* werden ondergebracht. Stalag is de Duitse afkorting voor *Mannschaftsstamm- und Straflager* (ook wel “Stamm-lager”), een gevangenenkamp voor manschappen en onderofficieren die gedurende de Tweede Wereldoorlog in Duitse krijgsgevangenschap waren geraakt. Maar al snel werd duidelijk dat met dit aantal het tekort aan arbeidskrachten niet gedekt zou worden en daarom gingen de autoriteiten die belast waren met de arbeidsmarkt er toe over om in het Generaal-Gouvernement, zoals het bezette Polen inmiddels was gaan heten, op vrijwillige basis arbeidskrachten te werven die vanaf begin 1940 naar Duitsland zouden komen. In de loop van de beginnende massale arbeidsinzet hadden de nazi's op 8 maart 1940 in de zogenaamde Polenverordening (*‘Polenerlassen’*) de arbeids- en levensomstandigheden voor de aangeworven Poolse arbeidskrachten vastgesteld. Voor de eerste maal werd daarbij met de *‘Politieverordening over de identificatie van de in het Rijk ingezette burgerarbeiders en -arbeidsters van Poolse afkomst’* ook de openlijke identificatie van volksgroepen in het Duitse Rijk ingevoerd. Door deze verordening waren de Poolse arbeiders verplicht om ‘op de rechterborst van ieder kledingstuk een aan dat kledingstuk bevestigd kenteken steeds zichtbaar te dragen’. De bekendheid met dit voorschrift, alsmede bekendheid van de andere voorschriften, vooral over de omgangsbeperkingen met de Duitse bevolking, moest door de burgerarbeider met een handtekening bevestigd worden.

Hoewel er in de voorschriften voor Poolse arbeiders duidelijk op gewezen werd dat zij *‘vrijwillig voor arbeid’* naar Duitsland gekomen waren, was daar later, toen de arbeidsplicht voor Polen in Duitsland voor al degenen die tussen 1915 en 1925 geboren waren werd ingevoerd, geen sprake meer van. Deze arbeidsplicht werd op 24 april 1940

door de regering van het Generaal-Gouvernement ingesteld. Oorzaak voor de invoering van deze arbeidsplicht was de teruglopende aantallen vrijwillige arbeidskrachten. Dat had te maken met berichten die reeds in Duitsland werkende Polen naar huis stuurden over de wijze waarop ze werden behandeld en de leefomstandigheden. Hoewel in de bovengenoemde Polenverordening een clausule was opgenomen met de tekst “Over de hierbij meegedeelde bepalingen te spreken of te schrijven is ten strengste verboden” had dit geen invloed op de mondeling doorgegeven antipropaganda over de werkelijke situatie in Duitsland.

Vanaf 1940 volgde na de Blitzkrieg in het westen van Europa ook het idee van inzet van arbeidskrachten in de vorm van westerse krijgsgevangenen. Velen van hen kwamen in de landbouw terecht. Maar reeds in een decreet van het *Reichsarbeitsministerium* van 10 juli 1940 werd erop gewezen dat bij de Franse krijgsgevangenen ook inzet buiten de landbouw noodzakelijk was. Dit werd echter pas effectief in de winter 1940-41 toen Franse krijgsgevangenen op verzoek van bedrijven ook in de Duitse industrie ingezet konden worden.

Na de Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 waren er al snel ruim 3 miljoen Sovjetsoldaten krijgsgevangen gemaakt. Begin december 1941 waren er van dit enorme aantal echter al ongeveer 1,4 miljoen overleden door ondervoeding of door vlektyfus, respectievelijk gedood door *Einsatzkommandos*³. Een schrijven van 6 augustus 1941 van het Oppercommando van het Duitse Leger geeft aan hoe de verzorging van de krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie geregeld was en waarin erop gewezen wordt dat de Sovjet-Unie de overeenkomst over de behandeling van krijgsgevangenen van 27 juli 1929

3) <https://nl.wikipedia.org/wiki/Einsatzgruppen>

niet geratificeerd heeft⁴. Daarom bestond er geen enkele verplichting aan de Sovjet krijgsgevangenen de in deze overeenkomst vastgestelde verzorging te bieden. Sovjet krijgsgevangenen die daarvoor geschikt werden geacht werden ook ingezet voor dwangarbeid en bij hen werden op de achterkant van hun jas de letters SU met een kwast aangebracht. Vanuit de kampen in het bezette deel van Rusland rapporteerden de Duitse commandanten dat de meesten van de Russische krijgsgevangenen waren uitgehongerd en dat hun kleding meer weg had van lomp. Zij lieten weten dat slechts een deel van deze krijgsgevangenen geschikt was voor arbeid.

De situatie van de krijgsgevangenen en de eerst aangekomen Ostarbeiter verslechterde nog vanaf het begin van 1942 toen de mate van verzorging nog verder daalde. Vanuit verschillende werkkampen werden berichten gestuurd dat ‘de Russen, als gevolg van hun fysieke toestand, niet meer in staat zijn om zware arbeid te verrichten’. Vanaf eind 1941 was het voor de machthebbers in Berlijn duidelijk dat er behalve de krijgsgevangenen ook Russische burgers in Duitsland ingezet moesten worden. Want zowel in de industrie als in de landbouw kon er voor de voor legerdienst opgeroepen Duitse arbeiders geen vervanging worden geregeld in het Duitse Rijk zelf. Begin 1942 werd dan ook bekendgemaakt dat de Rijksmaarschalk de werving van grote aantallen arbeidskrachten uit de bezette Sovjet-Russische gebieden bevolen had. Met de afkondiging van het decreet van Hitler over de aanstelling van een gevolmachtigde voor de *Arbeitseinsatz* van 21 maart 1942 werd de Rijksstadhouder en Gouwleider van Thüringen, Fritz Sauckel, benoemd, die tot taak kreeg om de inzet van arbeidskrachten uit het buitenland en van krijgsgevangenen te coördineren,

4) https://nl.wikisource.org/wiki/Verdrag_van_Gen%C3%A8ve_voor_de_verbetering_van_het_lot_der_gewonden_en_zieken,_zich_bevindende_bij_de_legers_te_velde_1929

en ook de inzet van nog onbenutte arbeid in het Groot-Duitse Rijk, waaronder ook het Generaal-Gouvernement en de bezette gebieden, te mobiliseren.

Eind februari 1942 waren er al drie decreten gepubliceerd met richtlijnen voor de inzet van Ostarbeiter. De tekst van deze decreten was afgeleid van de eerdergenoemde Polenverordening. Op 30 juni 1942 werd nog de *‘Verordening over de inzetvoorwaarden van Ostarbeiter’* gepubliceerd, waarin behalve een toelichting op het begrip ‘Ostarbeiter’ vooral de werkvoorwaarden met betrekking tot betaling, aard van de werkzaamheden en de levering van Ostarbeiter geregeld werden. Tegelijkertijd stuurde Sauckel een rondschrijven aan ‘alle bedrijfsleiders van bedrijven waar buitenlandse arbeidskrachten zijn ingezet’, waarin nog eens duidelijk werd uiteengezet dat ‘alle in het Rijksgebied ingezette buitenlandse arbeiders en arbeidsters – ook de Russen – zo gevoed, ondergebracht en behandeld worden, dat ze bij uiterst spaarzame inzet de grootst mogelijke prestaties leveren.’

De werving van Sovjet-Russische arbeidskrachten zou moeten worden gedaan door wervingscommissies van het Rijksarbeidministerie, waarbij van begin af aan geen duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen ‘vrijwillige’ aanmelding en de gedwongen inzet. Behalve oproepen voor vrijwillige aanmelding werden in hetzelfde bezette gebied door de Duitsers opkomstbevelen verzonden waarin men gedwongen werd zich op een bepaalde datum en tijdstip te melden. Daarnaast werd nog speciaal gezocht naar arbeiders met bepaalde kwalificaties die voor de Duitse industrie van belang konden zijn.

Ook bij de ‘vrijwillige’ aanmeldingen hadden de Duitse ambtenaren ervoor gezorgd dat door de toekenning van steungelden de beschikbare arbeidskrachten geregistreerd werden en door de daarna volgende verlaging van de steungelden, de hoge werkloosheid in de regio en de

minimale levensmiddelenvoorziening de aansporing voor de ‘vrijwillige’ aanmelding voor werk in Duitsland verzekerd was. Eén van de voormalige Ostarbeiterinnen die ik sprak voor mijn boek Ostarbeit verwoordde de Duitse mentaliteit als volgt: “Duitsland, dat zijn zonen naar het front heeft gestuurd, heeft arbeidskrachten nodig, handen die tot arbeid bereid zijn. En zij halen die arbeiders uit de bezette gebieden, vooral uit Oekraïne, waar de eigen industrie vernietigd is, waar al vele maanden werkloosheid heerst. Daarom worden er oproepen gedaan waarin Oekraïense meisjes en mannen worden gesommeerd zich te melden voor arbeid in Duitsland. Men beloofde ons werk, een goede betaling, mooie onderkomens, goede voeding, medische behandeling bij ziekten en een goede verzorging. Maar vooral zouden wij, zo beloofde men, met eigen ogen de hoge stand van de Duitse techniek en cultuur leren kennen. Door de moeilijke omstandigheden die er bij ons waren waagde ik de stap in het onbekende te zetten... (...) maar dit alles bleek een fiasco, we werden onderdrukt, mishandeld, verkocht als slaven...”

Het transport van de dwangarbeiders naar Duitsland werd gedaan in goederenwagons van de Deutsche Reichsbahn, waarbij er onderweg nauwelijks voeding werd verstrekt. Een van de eerste teleurstellingen voor de op transport gestelde Ostarbeiterinnen was het korte opentocht in een zogeheten ontsmettingskamp in Polen. Hier kregen zij een eerste indruk van wat hen in Duitsland te wachten stond. Twee- tot driehonderd meisjes moesten zich geheel ontkleden en wassen in een kleine ruimte terwijl er geüniformeerde Duitse militairen rondliepen. Een van de volgende stopplaatsen voor zowel de Poolse als de Russische en Oekraïense dwangarbeiders was vaak het doorgangskamp Soest, ten oosten van Dortmund. Dit was vooral de regio, het industriële Roergebied en Rijnland-Westfalen, waar grote behoefte was aan arbeidskrachten. Behalve een medisch onderzoek waarin de

geschiktheid voor arbeid werd vastgesteld vond hier ook een eerste registratie plaats en werd men gefotografeerd. Als substituut voor een identiteitsbewijs zouden de dwangarbeiders hier een map met een daarop geplakte arbeidskaart, een portretfoto en vingerafdruk moeten krijgen. Maar omdat op de arbeidskaart ook de arbeidsplek moest worden aangegeven werden deze identiteitsbewijzen vaak ook door het lokale arbeidsbureau verstrekt.

Veel Duitse bedrijven kregen de dwangarbeiders op aanvraag toegewezen. Zij gingen dan rechtstreeks van het doorgangskamp naar de werkkampen bij de bedrijven. Degenen die nog niet waren geselecteerd wachtte een heel ander lot. Ik citeer een van de voormalige Oostarbeiderinnen uit het oosten van Oekraïne: “Er waren veel slaven van verschillende nationaliteiten in ons kamp. Daar werden wij in rijen opgesteld en dan zochten de boeren, de fabrikanten en andere lui de jongste en de meest gezonde uit.”

Na aankomst op de arbeidsplek werden de dwangarbeiders op bevel van het bevoegde arbeidsbureau nogmaals geregistreerd en werden er persoonslijsten opgesteld in 15 exemplaren. Op deze lijsten werden de familie- en roepnamen, burgerlijke status, geboortedatum en -plaats, plaats van herkomst, nationaliteit, het laatst uitgeoefende beroep en de huidige aard van werkzaamheden vermeld. Als identiteitsbewijs behielden de dwangarbeiders de eerder genoemde arbeidskaart. Een registratiekaart met pasfoto en alle personalia werd ook verstrekt aan de lokale bevolkingsadministratie, aan de werkgever en aan het arbeidsbureau.

Bij de concrete uitvoering van de rekrutering en arbeidsmobilisatie werden de lokale autoriteiten in de bezette gebieden maximaal betrokken. Door de Duitse overheid werden burgemeesters, dorpsoudsten en andere ‘*hiwi's*’ – vrijwillige assistenten, zoals de Duitsers ze noemden

Arbeitskarte
Ostarbeiter

9896/555

für ausländische Arbeitskräfte
aus den altsowjetrussischen Gebieten

Raum für Fingerabdruck

rechter-Indexfinger

74 mm

– ingeschakeld of ‘fascistische hulpmiddelen’, zoals ze in de Sovjet-Unie werden genoemd.

De meest onschuldige manier om mensen te rekruteren was om ze met een valse reden naar het kantoor van de *Kommandantur*, de Duitse militaire autoriteiten, te laten komen en ze daar vast te houden tot het moment van deportatie naar Duitsland. Anderen werden van hun bed gelicht en opgesloten in schuren en kelders, maar ook werden allerlei vormen van bedreiging ingezet, bijvoorbeeld om het huis te verbranden en de familieleden neer te schieten in geval van weigering of ontsnapping. In het geval van ontsnappingen werden soms de bewoners van hele straten of dorpen geëxecuteerd. In de steden werden mensen in georganiseerde klopjachten opgepakt: op de markt, op straat, in de bioscoop, zelfs in de kerk! De slachtoffers van deze methode werden doorgaans onmiddellijk doorgestuurd naar het volgende stadium van deportatie, vaak zonder kennisgeving aan familieleden.

Ongeveer een derde van degenen die werden gedeporteerd kreeg geen tijd om iets mee te nemen, de rest nam wat te eten mee en elke vierde kleding. Documenten had maar 15% van de gedeporteerden bij zich, meestal van de Duitse Arbeidsbeurs. Soms vond er voor vertrek een medisch onderzoek plaats, waarbij een Duitse en Russische arts aanwezig waren, maar bij dit onderzoek werd bijna niemand afgewezen.

De overgrote meerderheid van de Ostarbeiter verbleef nog thuis bij de ouders, maar bijna elke tiende had niemand (de ouders waren gestorven). Meestal - vooral in het begin - werd rekrutering uitgevoerd in overeenstemming met de Duitse regelgeving: in dergelijke gevallen werden als eersten de jongeren uit grote gezinnen weggehaald.

Maar later werd overgegaan tot massale deportatie en werden de bewoners van hele dorpen, wijken of huizenblokken weggevoerd. Dus

in één transport bleken vaak dorpsgenoten, buren, familieleden te zitten, maar ongeveer een derde van de Ostarbeiter reisde alleen, zonder bekenden in de treinwagon.

Naar het dichtstbijzijnde treinstation werden ze soms afgeleverd in vrachtwagens, soms met karren, maar sinds 1943 vaker te voet, waarbij vaak tientallen en zelfs honderden kilometers moesten worden afgelegd, uitgesmeerd over een dag of een paar dagen.

In grote steden of knooppunten van de spoorwegen werden de gedeporteerden in groepen ingedeeld, waarna ze in een van de tientallen gereedstaande goederenwagens of veewagens werden gestouwd. In de wagens zaten ze opeengepakt met 30-40, en soms zelfs 60 mensen elk op een stapelbed, en als die er niet waren, dan op de grond. In elke wagon hadden de Duitsers een ‘oudste’ benoemd, verantwoordelijk voor de orde. Onnodig te zeggen dat de veewagens waarin ze werden vervoerd weinig leken op de beloofde verwarmde passagierstreinen waarmee vrijwilligers waren gepaaid. Bovendien was er gebrek aan voedsel, water om te drinken en een plaats om de behoeften te doen en heerste er een complete duisternis. In de regel was er slechts één stop onderweg (meestal nabij de Poolse grens), met de uitgifte van voedsel, soms met desinfectie in een badhuis. Om luizen te voorkomen werden de liezen en oksels ingesmeerd met een groene, hevig bijtende substantie.

Meestal duurde de reis van enkele dagen tot ruim een week en het eten dat onderweg werd verstrekt (als er überhaupt al iets werd gegeven) was slecht, meestal een soort soep van koolraap. Uiteindelijk kwam de gedeporteerden dan vies en hongerig in Duitsland aan.

Civiele arbeiders werden getransporteerd naar een van de gigantische *Zwischendulags* (*Zwischendurchgangslager*, een transfer- of distribu-

tiëkamp, voorafgaand aan de *Dulag*), meestal gelegen in het oostelijke deel van het Generaal-Gouvernement: in Przemyśl, Peski, Krakow, Czestochowa, Lublin, Biala Podlaska, maar vooral in Grodno, Bialystok of Grajewo, op de grens van het Generaal-Gouvernement met Oost-Pruissen. Daar werden de ‘rekruten’ opnieuw gecontroleerd op nationaliteit, beroep en gezondheidstoestand, en vaak twee tot drie weken in quarantaine gehouden voordat ze werden doorgestuurd naar de *Dulag*, het distributiekamp op het grondgebied van het Reich, waar zij werden geselecteerd voor de soort dwangarbeid die zij zouden moeten verrichten in Duitsland. Een van de hoofdtaken van de doorgangskampen was volgens de verordening van Himmler van 20 februari 1942 het ‘sorteren van de mensenmassa’. De belangrijkste criteria waren het beroep en met name inzetbaarheid voor arbeid en fysieke conditie.

De nieuw aangekomenen werden onderworpen aan verplichte sanitaire voorzieningen (in veel kampen woedde tyfus, sommigen werden in quarantaine geplaatst): de haren werden afgeschoren, kleding verbrand en de huid werd behandeld met een soort chemische oplossing. Mensen werden daar geregistreerd, gefotografeerd, er werden vingerafdrukken gemaakt en, net als bij de krijgsgevangenen, ‘genummerd’. Ze kregen aluminium, soms plastic, plaatjes met dat nummer en een lint dat om de nek moest worden gedragen. Door de Duitsers werden ze vervolgens nooit meer met hun naam aangesproken, alleen met hun nummer! Maar, in tegenstelling tot een krijgsgevangene, kreeg een Ostarbeiter ook een eigen document: een identiteitskaart (*Ausweis*) of een arbeidskaart (*Arbeitskarte*).

Tijdens de registratie namen sommigen hun toevlucht tot het veranderen van de identiteit: om de echte achternaam te verbergen, om het lidmaatschap van de partij of nationaliteit, in het bijzonder de Joodse, te verzwijgen.

In de *Dulag* werden arbeidsdetachementen geformeerd. Vrouwen werden gescheiden van mannen, ouderen van jongeren (maar voor gezinnen kon een uitzondering worden gemaakt), en zo werden de dorpingen uit elkaar gehaald, kwam er een abrupt einde aan de spontaan tijdens de reis ontstane ‘vriendschappen’ tussen mensen, vooral jongeren, die anticiperend op hoe moeilijk het zal zijn in gevangenschap, instinctief tot elkaar werden aangetrokken, op zoek naar wederzijdse bescherming en ondersteuning. Want wanneer iemand tijdens de reis, of later in een of ander kamp, mensen trof uit dezelfde stad of hetzelfde district als hij of zij, ongeacht of ze elkaar vroeger hadden ontmoet of niet, dan was men verbonden door een gemeenschappelijk, vertrouwd gevoel en probeerde men bij elkaar te blijven.

De eindstations van de route van de Ostarbeiter waren de *Arbeitslager*, de arbeidskampen. Hier begon het repressieve systeem van intimidatie, dwang en straf, voor het weigeren om te werken, voor rebellie, voor elke vorm van passieve weerstand of op zijn minst onenigheid. De andere elementen waren honger, dwangarbeid en strafkampen, en tenslotte de Gestapo met zijn concentratiekampen.

De realiteit waarmee de Ostarbeiter, die zich vrijwillig hadden gemeld, in Duitsland werden geconfronteerd was zo afwijkend van de beloften die waren gedaan door de wervingscomités dat velen direct weer terug wilden naar huis. Maar ook zij werden meegesleurd in het repressieve systeem van de kampen in een vreemd land en wanhoop nam bezit van hen. Het verlies van geliefden, en honger en eindeloze vernedering deed hen verlangen naar wraak op de Duitsers die hen bedrogen hadden, of tenminste wilden zij ontsnappen.

1942 - Om zes uur vertrok de trein vanaf het station van Koersk. Er zaten Russische jongeren in, die naar Duitsland gingen om te werken. Wij zaten in een goederenwagon, 43 meisjes, veel bekenden. (...) Om 10 uur kwamen we aan in Minsk, kregen soep. (...) We reden de hele nacht en waren vroeg in de ochtend al in Polen. Op de Poolse stations werkten Poolse joden. Jonge jongens en meisjes, gekenmerkt door gele sterren. Russische gevangenen werken overal, en we gaan steeds verder van huis. Dit is de derde dag. Kreeg in totaal ongeveer 1 kg brood, 1 keer dronken we thee. Het is nu 10 uur, de trein is in Baranavichy. We aten hier, deze keer een goede soep. We rijden vele uren lang door velden en bossen. Uiteindelijk kwamen we aan in Volkovyssk, een klein Pools stadje dat zwaar verwoest was door Duitse bommen.

De volgende dag arriveerden we om 5 uur 's ochtends in Bialystok. Hier gingen we naar een medische commissie. Ze keken vooral naar onze hoofden, smeerden ze in met een soort zalf en daarna gingen we in bad. Toen gaven ze ons soep en nadat we weer in goederenwagons waren gaan zitten, maar zonder stro, gingen we verder. 's Nachts in de wagon was het vooral benauwd. Zonder stro bleek het erg moeilijk om te slapen. Ik werd bij zonsopgang wakker, de trein naderde Warschau, de hoofdstad van Polen. Een enorme stad, door de rivier gescheiden in westelijke en oostelijke delen. Veel fabrieken en bedrijven. Industriegebieden waren zwaar verwoest door bombardementen. (...) We naderen de grens van Duitsland. Kleine steden en dorpen flitsen voorbij. De velden netjes afgebakend, keurig bewerkt. (...)⁵

5) Dit en de volgende dagboekfragmenten in dit boek beschikbaar gesteld door Memorial